

ПОЛЕМИКА

ПОВОДОМ КЊИГЕ МЕНСУРА СЕФЕРОВИЋА „ВРИЈЕМЕ РАТНО МАНОЈЛА МАНОЈЛОВИЋА“, „4. јул“, БЕОГРАД 1971.

Прочитао сам с пажњом књигу Менсура Сеферовића *Вријеме ратно Манојла Манојловића*, као и необјављени дневник Манојла Манојловића, који је аутор узео као основни докуменат за штиво своје књиге и за своје опсервације и закључивања. Упознао сам се и са изводима рецензија четворице рецензената, који су „умјесто предговора“ објављени на првих осам страна књиге, као и са око дванаестак приказа објављених у разним публикацијама, који су се сви, као и рецензије, у суперлативу изразили о вриједности књиге. Књига је добила и друга јавна признања: награде Општинске скупштине у Херцег-Новом и издавачке куће „4. јул“ у Београду.

Осјећам обавезу да расправљам с аутором, приказивачима књиге и рецензентима о интерпретирању дневника, догађаја, људи и њихових поступака у овој књизи. Не желим једино да расправљам с аутором дневника, јер дневник није објављен да би и други могли да га тумаче и јер његов аутор није жив. Морам само да кажем да је аутор књиге дневник тако „употријебио“ да аутора дневника излаже непријатностима: Ставља му у уста ријечи које није изговорио; у ратно вријеме поставио га је у много чему нереално и нетачно; искористио је неке његове сумње и колебања изражене у дневнику према народноослободилачком покрету или појединим његовим функционерима у херцегновском крају, „издижући“ те сумње и колебања и уопште нека размишљања аутора дневника на ниво историјске истине или приближно томе, што је аутору дневника а и историји народноослободилачког покрета херцегновскога краја најмање било потребно. Ипак, с обзиром да је аутор књиге оперисао дневником Манојловића као основним изворним материјалом и узимао Манојловића као инспирацију за виђење народноослободилачког покрета херцегновскога краја 1941/1942. г., бићу принуђен да се осврнем понекад и на неке Манојловићеве у дневнику изражене оцјене

и гледања, па у основном и на лик **Манојловића**, али искључиво ради сагледавања књиге *Вријеме ратно Манојла Манојловића* из једног угла посматрања који није хвалоспјев тој књизи, већ критика.¹

Разлог да се прихватим расправа јесте моје присуство догађајима који су у жижи Сеферовићеве обраде. А чини ми се да сам — за сада — једини од свједока тих догађаја који на овај начин даје мишљење о томе дјелу. Свих петнаестак аутора приказа и рецензија су по свему били далеко од познавања подручја — „Времена ратног“ Боке.

Мој ће приступ носити печат и свједока. И више од тога. Био сам учесник догађаја. И суодговоран за сва „скретања“ и све „пропусте“ који су обилато виђени од аутора књиге, а прихваћени и од бројних приказивача и рецензената. Још одређеније: мислим на суодговорности које су нормално припадале Мјесном комитету КПЈ за Херцег-Нови и Штабу Орјенског батаљона. Може се та суодговорност поштрићи и сузити на један број другова Мјесног комитета и мене, с обзиром на партијске функције. Наиме, тројица чланова Мјесног комитета — Никола Ђурковић, Крсто Црногорчевић и Саво Илић — и ја као партијски инструктор, били смо чланови Окружног комитета КПЈ за Никшић. Свакако да та двостепеност повлачи и највише одговорности, поготову што је тада улога Партије у директном утицају на све органе — одборе, штабове, судове — била изразито наглашена.

Догодило се да сам једини ја од поменуте четворке дочекао ослобођење. Импонује ми да дијелим одговорност са погинулим и преживјелим борцима. Коначно, лично сам коју Сеферовићев сарадник Адван Хозић у своме приказу књиге сврстава у оне „... који нису писали никакве дневнике и никоме се нису исповиједали шта мисле, а заборавили су шта су мислили...“.²

Дозвољавам себи претпоставку да већи број приказивача и рецензената није прочитао докуменат — дневник Манојла Манојловића, сем у облику како је дат у Сеферовићевој књизи,

¹ Необично је и ненормално што Дневник није посебно дат у цјелини за јавност, да би читаоци могли судити сами о свему што се пише у вези са њим. У недостатку тога, дајем о њему неколико података:

Дневник обухвата 77 дана. Почиње Божићем, 7. јануара. Пекид је након 4 дана (10. I), па наставља 19. јануара и биљежи даље сваки дан, закључно са 2. априлом исте године (1942). Значи, вођен је око два и по мјесеца. Обим је 40 куцаних страница. То су управо први дани боравка аутора дневника у партизанским јединицама и народноослободилачким одборима. О другим писаним траговима аутора дневника из „Времена ратног“ до сада се није чуло. Чак се намеће интересовање зашто је Дневник прекраћен тако рано!

Манојловић је завршио мученичком и трагичном смрћу. Као политичком комесару италијанске бригаде, болесном од тифуса — у агонији, прекратила је живот четничка кама у Зеленгори 1944.

² „Ослобођење“, 20. XI 1971.

Још мање вјерујем да су дневник упоредили са књигом. Руководићу се том претпоставком.

Што се тиче самог Манојловићевог дневника, овом приликом бавићу се њиме као помагалом за разматрање књиге и Сеферовићевог погледа на догађаје, Партију, рад Мјесног комитета КПЈ за Херцег-Нови, команде и људи уопште. Читајући књигу упоредо са дневником дошао сам до следећих закључака:

— Аутор књиге, Сеферовић, у додиру са дневником био је, очевидно, импресиониран у толикој мјери да се определијелио за поштовање и коришћење Манојловићевих погледа, поступака и запажања;

— Таква оријентација навела га је да трага за изворима, људима и документима, који ће максимално потврдити личност Манојловића баш како га он види и цијени;

— Аутор има некритички однос према садржини дневника и повлађујући тон;

— Читалац књиге не може лако да пронађе поријекло разних цитата, јер је доста тога неозначено. Човјек је некад у недоумици да ли је то дио дневника, прича неког свједока или забиљешка самог аутора. Та је анонимност неуобичајена, а за дјело овакве врсте тешко прихватљива, јер се ради о хроници једнога краја и једног времена, што претпоставља аутентичност;

— Дневник је коришћен тако да читаоца збуњује, тражи од њега напор да га сагледа. Временски, датумски се пребацују цитати унатраг, напријед, а да се на то читалац не упозори. Цитати се ту и тамо убацују да би документовали атмосферу догађаја и тренутака, иако се односе на догађаје који су временски удаљени. Двоструки је гријех што се то и скрива;

— Дневник је у великој већини текстуално цитиран и дијелом препричаван у Сеферовићевој књизи. Међутим, оно што је изостављено заслужује посебну пажњу. Упадљиво је да је то учињено не ради уштеде простора, већ ради постизања ефекта друкчијег од онога што је смисао дневника. Све што је испуштено деликатно је; у великој мјери извитоперен је дневник и његов аутор Манојловић;

— Сеферовић износи констатације не поштујући чак и у књизи присутне чињенице. Отуда често сам себи противрјечи;

— Неки наслови и поднаслови обећавају читаоцу шира објашњења, али у тексту нема трага од тога;

— Подастире сумње и питијска „објашњења“;

— Аутор је показао да тотално одбацује норме партијског живота у предратном и ратном времену. То је битна карактеристика ове књиге;

— Такав приступ довео је аутора на позиције да нам својом књигом понуди „репортажу — монтажу“. Мјесто да што вјерније да слику мукотрпне стварности и надасве тешких жртва, свијетле и кризне тренутке једног времена, он нас наговара да то прихватимо као мрачни и понижавајући период.

Дневник Манојла Манојловића може бити интересантан за литературу и њено богаћење приказивањем разноврсних судбина људи, њихових унутрашњих доживљавања околине и догађаја. Мало доприноси давању објективне слике једне колосалне борбе, јер аутор дневника нема других претензија осим да догађаје посматра у уском хоризонту породичних и личних невоља и амбиција. И просторно је стијешњен и повучен у себе, без жеље да шире улази у буру догађаја.

Настојање Сеферовића да му накалеми прије свега „партијност“, представи га „узор борцем“ у устанку и револуцији, наводи нас на конфронтацију са самим Манојловићем, његовим схватањима и поступцима. Такав калем основни је промашај у конструкцији грађевине „времена ратног“. То је тешка неправда према Манојловићу, коме се намеће категоризација за коју он није имао нити амбиције, нити афинитета.

Зато ће се, током разматрања ове књиге и дневника, с аспекта аутентичности и курса наше револуције, видјети какве невоље сусрећу и окружују аутора књиге — Сеферовића. Да је у питању само појава књиге, можда бих пропустио да је уопште прочитам и осврнем се на њу. Али, ствари су, везано за њену појаву, добиле друге димензије и одређену офанзивност неких схватања и морала који су нам доскора били туђи. Да не говорим да су такви погледи у ратно доба третирани као дефетизам.

У првом поглављу књиге „Обућарски радник — студент Правног факултета“, поред осталог, даје се друговање М. Манојловића са Савом Бајковићем у Београду. У томе има топлине у ријечима, али и сиромаштва у садржају. Све се своди на бриге самоодржавања двојице пријатеља.

Иначе, школска година 1940/1941. у Београду и на Београдском универзитету била је драматична и бурна да је потресала сваки кутак главнога града и покретала све на акције, од најмлађих до најстаријих. Те јесени, годину дана од избјања II свјетског рата, дигао се на ноге раднички, студентски и омладински Београд. Наредне недјеље догодило се стравично крвопролиће у Топчидеру — злочиначка одмазда режима за немоћ у сузбијању демонстрација претходне недјеље.

А мартовски догађаји 1941. потресли су цијелу патриотску јавност земље и изазвали снажан одјек широм свијета.

Необично је у оваквој средини, у Београду, да тако озбиљни и зрели људи упорно размишљају и грчевито се држе ситних брига. О залагају, спавању и учењу. Било је у Београду на хиљаде тако оскудних студената, али су превазишли личне болове и повали се са много тежим бременом. Кажем ситних брига с обзиром на судбинске догађаје који су држали у стрепњи и грчу цио свијет, па и нашу земљу, гдје је на вратима куцао заво-

јевач и наговјештавао рушевитне и смрт: „Колоне демонстраната Манојловић је дочекао као гледалац, бруцош, коме је изгледало да ће га нови догађаји одвојити од учења и оставити на улици. Будућност му је изгледала магловита, пријетећа, непријатељска према њему и његовим личним плановима, за које се грчевито борио. Рат, паљевине, смрт само је предосјећао. И ништа више.“³

Познавао сам Сава Бајковића као народног студента и активисту, нарочито у друштву Бокела „Стјепан Митров Љубиша“.

Ако су се Бајковић и Манојловић толико били увукли у себе тих дана, како то писац наводи, онда су очито били неспремни да дочекују полетно устаничке дане. Могао нам је аутор књиге рећи нешто одређено „... у вези с размимоилажењима у права двају студентских друштава...“, што се наводно приписало у гријех Бајковићу као застрањивање. Опет и овај наводно из неког револта није хтио да иде на мартовске демонстрације. Све је ово уситњено и конфузно да читалац не види кога Сеферовић осуђује — Бајковића, или Партију и студентски покрет.

Било је на Београдском универзитету десетина студената који су третирани као народни студенти, били доста начитани и изјашњавали се као марксисти, али су имали посебна гледања на студентске акције. Наиме, они су сматрали да треба што више да се „изграђују“ преко књига и дискусија, зазирући од демонстрација, дијелења летака, уличних колона и сл. Рачунали су да је штета за умне кадрове да се излажу опасностима, с обзиром да су малобројни и драгоцјени као васпитачи. То су могли једнако добро обављати, по гледању ових „васпитача“, они бројни полуписмени и неписмени.

Партијско руководство, народни студенти и студентски покрет као цјелина категорички су одбацивали такве теорије и вредновање кадрова. Напротив, нико није сматран толико драгоцјеним да га треба ослобађати таквих акција. Управо зато су примјер давали комунисти, партијски руководиоци на челу са секретаром универзитетског комитета. Сви предратни студенти Београдског универзитета познавали су Ђока Ковачевића и Рифата Бурчевића,⁴ јер су их видјели у свим окршајима, на најистакнутијим тачкама, у директном физичком судару са полицијом, жандармеријом и петоколонишким снагама. Исти је курс био и за одлазак у Шпанију. Уосталом, то је било јавно основно мјерило добрих бораца Београда предратних дана. Ту су се калили борци и за улазак у Партију.

Занимљиво је да Манојловић сличну тезу даје у своме дневнику, гдје у забиљешци од 5. марта 1942. говори о опасности похибије „изграђених људи“. Откуда му је прионула та „теорија“ није објашњено, а Сеферовић тај „елиитизам“ биљежи без коментара.

³ „Вријеме ратно...“, стр. 24.

⁴ Партијски секретари организације Београдског универзитета.

*

Сеферовић тврди да су Манојловићеве Мокрине биле база за илегалце, које су сељаци хранили у данима осеке устанка. Нема основа таква тврдња. Сврчуге, Крушевице, Врбањ, Жлијебе, чак ближе Херцег-Новом: Поди, Сушћепан и Мојдеж — да Мокрине нијесу биле привлачне и гостопримне за илегалце.

И даље: „... Манојло је био један од првих ванпартијаца с којима су Саво Бајковић, Лука Матковић, Дашо Павичић⁵ и други разговарали готово о свим, па и најважнијим задацима Партије“.

Ова тврдња нема трага о поријеклу. Она говори, истовремено, да Сеферовић не познаје норме понашања и конспирације из предратних и ратних година у Партији. Ни говора о томе да се дозвољавала пракса причања о конкретним задацима Партије са било којим ванпартијцем и о било каквом партијском задатку! То је било недозвољено и међу члановима Партије који нијесу организацијски упућени на друге. Чланови Партије из двије ћелије нијесу се смјели идентификовати, нити упуштати у разговоре о партијским питањима, задацима и сл.

Уосталом, сам Манојло ће оповргнути ову Сеферовићеву тврдњу. Тако он у свом дневнику од 7. и 8. јануара 1942. биљежи: „Сусрео сам Луку. Он је доста пријатан. Природан је, није извјештачен“.

„Друг Дашо Павичић држи ватрен говор... одавно га сам видио... Дашо ми каже да би требало, свакако би требало да и ја изграђујем сељаке политички... а да ли сам и сам изграђен? И да ли је ово како они раде изграђивање?“

Очито да су то Манојловићеве први контакти са организаторима устанка. Он се и тада држи по страни и критички посматра. Поменута тврдња коју Сеферовић износи — да је овај ванпартијац стално у партијском курсу — нема основа.

Погледајмо сљедећа саопштења Сеферовића:

„— Борба је одгођена, до чега свакако није дошло случајно. Да ли сте успјели открити све узроке пораза? — питао је Манојло Стјепа Шаренца, члана Мјесног комитета КПЈ за Херцег-Нови. — Са свим сељацима, збијеним међу зидине и фортифика, без обзира на њихова партијска осјећања и борбену прошлост, без дуготрајног политичког рада, све док не буду потпуно увјерени у нужност борбе, неће бити лако јуришати на топове.“

— То смо чули, Манојло, од оних којима борба против окупатора не лежи особито на срцу — одговорио је Шаренац.

— Захваљујем. Ипак, не доносите брзо закључак да је јулска „побуна старца“ искључиво дјело окупатора.

⁵ Лука Матковић, члан КПЈ, Дашо Павичић, члан Мјесног комитета КПЈ за Х. Нови и руководиоца СКОЈ-а, а Саво вјероватно тих дана нечлан Партије. Цитат са стр. 32, „Вријеме ратно...“.

— Него шта је?

— Није ли можда било ужурбаности, нестрпљења и жеље да се и у нашем крају — без обзира на посебне услове у којима се, услед анексије, нашла Бока — устанак подигне баш у исто вријеме и са истим пропагандним паролама, рецимо, као у Херцеговини или Црној Гори?

— Почео си, Манојло, превише да мудрујеш. Бојим се да си се уплашио борбе.

— Ја само размишљам о јулском поразу.

— То није био пораз с посљедицама и закључцима како их ти сагледаваш. И то ћеш ускоро да видиш.“

Даље: „Али, баш од те партијске конференције (мисли на октобарску — примј. В.К.)... Манојло је, а тада је он био један од оних које је убрзо требало примити у Партију, био још суздржљивији... Његову резервисаност је потхрањивала једна одлука те партијске конференције... из партије искључена два Манојлова најбоља друга — Саво Бајковић и Тонћи Лукатели.“

За судбину тих својих другова Манојло је сазнао од комуниста који су тој двојници „двоструких илегалца“ носили храну“

У наведеним цитатима обиље је недореченог, нетачног, произвољног. Најгоре је што се наслућују планиране дезинформације.

Дијалогу Шћепа и Манојла не види се поријекло. Обојица су давно, у току рата, погинули. Не припада сигурно Манојловићевим забиљешкама, јер је дијалог који мјесец дана старији од првих датума у његовом дневнику.

Неоснована је констатација самог Сеферовића (опет је непознато како је дошао до ње) да је Манојло био пред пријемом у Партију. Сам презентирани дијалог Шћепа и Манојла, довољан је да обезвриједи такву тврдњу. Необично. На двије узастопне стране (33 и 34) таква прогиврјечност. Опет додаје да је потхрањена Манојловићева резервисаност вијешћу са конференције о искључењу Бајковића и Лукателија. И ово је произвољна тврдња, јер у том времену Манојловић није ништа знао ни о конференцији ни о искључењу „два најбоља друга.“

Даље, тврдња Сеферовића да је Манојловић дознао за судбину својих другова „од комуниста који су тој двојници „двоструких илегалца“ носили храну“ такође је неистинита. Манојловић је сазнао за октобарску конференцију и за судбину Бајковића и Лукателија тек у јануару. Према томе, неоснована је тврдња: „његову резервисаност је потхрањивала једна одлука те о. конференције.“

Сам Сеферовић то даје у цитату: „Све некако чешће чујем да су из борбе (из Партије) због неких грешака искључени Тонћи Лукатели и Саво Бајковић. Тешко је схватити такве ствари, јер њих двојица највише су ми се допадали.“ — нешто касније је у свој дневник записао Манојло Манојловић“

Цијело писање говори о октобарској конференцији и атмосфери тих дана, а одједном при крају убацује аутентичан цитат из дневника, али не каже да је из јануара.

Како је Сеферовић направио овај цитат није јасно. Копија дневника коју сам имао при руци не дешифрује дословно текст како га је Сеферовић дао, иако је баш читки дио овога цитата Сеферовић изоставио „од читаве братије“ („братија“ су ваљда чланови Партије).

Значи, нема основа тврдња да је Манојловић о „двоструким илегалцима“ информисан од комуниста који су им доносили храну.

И термин „двоструки илегалци“ је сензационалан, али не одржив: — „дупли илегалци“ — крили су се и од Талијана као и остали „комунисти, и од комуниста, мада не свих“. Морао би Сеферовић да документује, или да се изрази одређеније, у чему је то „дупло“ и „двоструко“ илегалство. Наиме, од којих су се комуниста крили Бајковић и Лукатели, односно за које су комунисте они били илегалци. Мјесни комитет КПЈ за Х.Нови, колико му је било потребно, знао је у сваком тренутку мјесто боравка и начин живота Бајковића и Лукателија.

Сеферовић говори и о аутобиографији Бајковића коју је написао на 36 страница. Наводно, ту је аутобиографију желио да пошаље партијском руководству, увјерен у исправност свог животног пута. Добро би било да се читалац обавијести гдје се може наћи тај докуменат, или да се објасни поријекло верзије, уколико нема трага томе спису. Иначе, тешко је, овако дато, то прихватити за чињеницу.

Сеферовић биљежи на сљедећој страни:

„Саво Бајковић, који је уз Николу Ђурковића, у великој мјери утицао на средњошколску, студентску, радничку и сеоску омладину у западној Боки. . .“ Откуд овај податак? Зашто ова дезинформација. Као да је Бајковић био први човјек „уз Николу Ђурковића“ и партијски функционер. Вјерујем да је Саво био ангажован у раду са омладином у Херцег-Новом. Али, зашто њега, нечлана Партије, ставити уз бок Николи Ђурковићу, а прескочити заслужније чланове Партије, међу њима и неке са другим стажом у Партији. Мени је познато да су баш ти чланови Партије, чак из Крушевица, знали да мобилишу симпатизере и дођу са њима у Херцег-Нови да помогну борбу малобројних другова у синдикату и Радничком дому.

Сеферовић је произвољан и кад улази у период рата.

Бајковић уопште није присуствовао конференцији у октобру 1941, а Сеферовић констатује његово присуство. Тонћи Лукатели је искључен због понашања претходних дана, у припреми поменуте конференције, и што је бранио пријем Сава Бајковића и његов однос према партијским директивама. Наиме, од Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак било је поручено да је Бајковић застрањивао у Београду и да не може

бити примљен у Партију. Бар не без сагласности Покрајинског комитета. Лукатели је, упркос познавању инструкције, као организациони секретар МК КПЈ за Х.Н. примио Сава Бајковића, па је и то питање потегнуто на конференцији. Остајући упорно при својим ставовима, Лукатели је довео себе у ситуацију да буде искључен из Партије на самој конференцији. Разумљиво, искључен је и Сава Бајковић. Можда би Сава ипак остао у Партији да се након пријема није опирао директивама Партије на плану организације СКОЈ-а, дијелењу летака и сл. — што је констатовано на октобарској партијској конференцији. О свему овоме Сеферовић нас није информисао.

Даље:

„Тако је и оштро кажњавање својих другова Бајковића и Лукателија примио и као своју личну несрећу, поготову зато што је знао да су мајке двојице бојкотованих другова већ биле у италијанском затвору“. Ово је Сеферовићево резонување. Он даље надовезује: „Тих дана је записао у свој дневник: „Данас послије подне неки другови из Ратишевине доносили су вина. Ја понекад изгледам врло расположен и храбрим друштво. Можда неки мисле да ми је тако и при души“. „... Интимно отргнут од збивања на терену, Манојло се завукао у своју библиотеку. У међувремену су комунисти у околним селима организовали неколико оружаних група, а 8. и 9. новембра је, на партијској конференцији (то није била партијска конференција — прим. В. К.) у Мокром Долу, донесена одлука о образовању Орјенског партизанског батаљона. . .“⁶

Много чега овдје је далеко од истине и логике. Сеферовићеве тврдње и цитат из дневника „тих дана“ (не каже се одређено коме времену припадају ти дани) недвојбено хоће да нас уведу у атмосферу од 23. октобра до 7. и 8. новембра 1941, тј. од партијске конференције до формирања Орјенског партизанског батаљона.

И овом приликом намеће се закључак да је аутор књиге хтио да остане скривено пребацивање цитата из дневника унатраг два и по мјесеца — да би читалац стекао увјерење у непрекидност обавијештености и везаности Манојловића за догађаје у Партији и устаничке припреме уопште.

Ваљда заслужује Манојловић да се поштује његова писана ријеч. Заслужује да буде приказан он сам, а не неко непостојећи. То би био дуг према истини и човјеку. А ево што он каже у свом дневнику од 25. јануара 1942: „... Ја идем са другом Тонћијем Лукателијем. Одавно га нисам гледао, а јучер је додијелен нама, из Бјелотине. Интересује ме његов случај ликвидације (искључење из Партије — прим. М.С.). Он ми радо приповиједа у кратким потезима читав рад у посљедње двије године. Има мно-

⁶ Исто, стр. 36.

го интересантнога, али углавном у мени је послије разговора само појачано моје *старо неспокојство*“ (подвукао В.К.).

Посебно се овдје нетачно приказују односи у Партији од којих сам неке примјере навео. Игре и заплети нуде се на рачун истине. Нормално је констатовати, на основу дневника и Сеферовићеве књиге, слjedeће:

Манојло Манојловић се укучио у редове бораца НОР-а почетком јануара 1942. године. То се десило *послије борбе Круше* вичке чете, која је ликвидирала талијанску колону иза Мокрина на путу за Крушевице. Талијани, њих око 60, били су поражени, побијени, заробљени и разоружани. Након те борбе успостављен је фронт испред Мокрина према Херцег-Новом, чиме је и Манојлово село захваћено слободном територијом.

Ако се пажљиво чита књига, нигдје трага од докумената који би друкчије говорили. То је недвосмислено, али није лако то и уочити при оваквим пропустима и комбинацијама којима текст књиге обилује. Зато су неки приказивачи књиге отишли далеко у непостојећим виђењима и категоричкој тврдњи која не личи истини — о Манојловом укључењу у редове бораца.

Отуда један приказивач Сеферовићеве књиге наводи за Манојловића да је од првих усташичких дана „с пушком у руци“.⁷

„Лео Воучко је дуго јутрос спавао. Послије кафе пошао је на Врбањ. Он ми је синоћ рекао да неки другови на Врбању леже на кревету, док неки рањени леже без кревета. То ваљда не може бити истина.“⁸

Аутор књиге морао је да провјери ове наводе из дневника М. Манојловића и утврди какав је однос код Орјенаца био према рањеницима уопште, па и „неких другова“. Тада читалац не би остао у недоумици, већ би осудио или похвалио однос према рањеницима. Иначе, са овим коментаром датим у дневнику остаје се у увјерењу да у том односу нијесу чиста посла.

У другом случају, на кратак цитат о суђењу и стријељању Васа Бијелића, Сеферовић се постарао да „истражује“. Био је ту опширан и свеобухватан. Дао је 5—6 страница текста.

Поред вјерних цитата и ознаке њиховог поријекла, дао је наводе и препричавања којима не казује поријекло. Неки су сувише одређени, с обзиром да се ради о сјећању, као што је Драга Лепетића, иако у тексту није сасвим јасно да ли је то сјећање Лепетића ових дана, или Манојловићева забилешка у дневнику.

Примијетио сам да аутор овдје неприхватљивим методом користи и један мој текст. Истина, то не наводи, али је уочито. Једино што тај текст не цитира дословно, већ у њега ту и тамо

⁷ НИН, 31. X 1971, Документи „Посмртна победа“.

⁸ „Вријеме ратно...“, стр. 44.

уноси по коју ријеч са наводником или без, додајући своје допуне, али у цјелини аутентични садржај тотално унаказује. Ријеч је о изводу из ширег текста који сам написао и дао Сеферовићу приватно, на његову личну молбу. То се десило још у септембру 1964, када ми је донио Манојловића дневник да кажем о њему мишљење и по могућности објасним иницијале којима дневник обилује. Ево тога мог објашњења о дневнику, из текста који сам дао Сеферовићу:

„19. I. стр. 1 — први пасус „В. Б.“ — ријеч је о Васу Бијелићу, политичком комесару суторинске чете. Стари члан Партије. Врло цијењен до тада. Авиони су бомбардовали положаје његове чете. Био је импресиониран и збуњен тим бомбардовањем. Напустио положај. а) (*Чинило му се да све изгоре*), б) *па је напустио положај и чету, повукао се дубоко у позадину*. Видјели су га Крушевичани и Сврчужани, ц) *под неком плочом, пећина*. Суд Орејнског батаљона осудио га је на смрт стријељањем, што је одмах извршено. Васо је јуначки примио пресуду и извршење. Прије пуцања поздравио је Партију и другове, дајући пуно право осуди. Изразио је вјеру у пуну побједу Партије, што је и његов „примјер осуде доказ, да се нико не може играти борбе, нити у њој маневрисати и издавати...“ Догађај је на све оставио најјачи утисак, а питање дисциплине у борби постало је неприкосновено. д) *Суторинска чета била је без чланова партије (тада сигурно најмање политички зрела чета — међу шест колико их је имао Орјенски батаљон)*. Васо Бијелић је као одабрани кадар упућен у ту чету, али на несрећу. е) *У првој ватри показао је слабост*, која га је коштала живота. Људство чете је реаговало, а и сељаци из позадине који су га видјели у паници, критикујући комесара са стране (он је био из другог рејона — с. Бијелићи). Његова слабост је сигурно била привремена и ф) *слабост живаца*, али је био у најгорим околностима да осуда буде најстрожа. г) *Његова је чета и иначе била мање дисциплинована, а спремна за помоцију*. Његово стријељање све је довело у послушност и „трпљење“ страха“.

То је моје објашњење о случају Васа Бијелића у вези с текстом у дневнику Манојловића.

Подвукао сам дјелове свога текста и означио га словима а до г да би читалац уочио сличност, идентичност, додавање и нијансирање Сеферовићевих ријечи у односу на мој текст.

Мој текст под а) мјесто „чинило му се“ замијенио је Сеферовић са „вјерујући“; под б) мјесто „дубоко у позадину“ замијенио је са „у непосредну позадину“; под ц) мјесто „под неком плочом, пећина“ замијенио је и нешто додао, па је сачинио“... „спавао под каменом плочом, код неке жене“; под д) скоро вјерно цитиран, али мјесто моје „зрела“ дао је своје „јединствена“; под е) мјесто моје „у првој ватри“ дао је своје „у првој борби“; под ф) мјесто моје „слабост живаца“ дао је своје „живчано пренапрегнут“; под г) нешто је преформулисао, додао и сачинио:

„Његовој чети, иначе најнедисциплинованој није требало много па да се оспе, да буде још неборбенија и ‚самосталнија‘...“⁹

Ово је један од примјера који показују савјест писца у пружању изворног текста.

Види се колико је обрта и премјештања направио у тексту, да би укрио траг, односно да би дао сопствену верзију. Да је аутор поштено дао цитат и поријекло па са њим полемисао, било би прихватљиво као морал, без обзира на успјех у полемици. Можда је сувишно и помињати „оптужбу да је за вријеме борбе спавао под каменом плочом, код неке жене“. И то је требало да се дешава док експлозије разарају све унаоколо „...кад све изгоре“. А у таквим приликама нема спавања ни под каменом плочом, ни у кревету, ни без жене, ни са женом! Зар је то критичко уживљавање у ситуацију? Прије личи на прихватање примитивних клевета, лансираних о неморалу партизана, које нигдје код озбиљног свијета нијесу уважаване. И зашто уносити те комбинације које одударују од тадање стварне атмосфере — у тренуцима о којима се говори, чак и најзлонамјернији не би се усудили да тако нешто протурају и коментаришу. Сем да буду презрени и исмијани.

Изгледа извјесно да је у свему овоме нека потреба пишчева да се догађаји представе што нечовјечније. Примјер је и пасус: „Бијелић је из Сврчуга, гдје је био осуђен заматнут лопатом и крампом и уз пратњу стражара, дошао до Милошевог дола, до јаме коју је сам проширио“.¹⁰ По садржају поменутог пасуса испада да је гроб — „јама“ — био ископан у Милошевом долу. Али, остављен је нешто тјешњи да би имао посла сам осуђеник, да га за себе проширује. Видимо чињенице и по књизи. Гроб је за Васу ископан прије стријељања. Свакако ови који су гроб ископали остали су с алатом да обаве укуп након стријељања. Значи, урађено је све претходно, а ту су алат и људи да окончају завршни чин.

То што је Васо наводно носио алат из Сврчуга до гроба, иако је на гробу било алата, као и Васово проширивање већ ископаног гроба, може по Сеферовићу да буде режија из партизанског штаба који, опет по Сеферовићу, очито ужива у садистичким комбинацијама и поступцима.

Видљиво је да Сеферовић обрађује читаоца како би овај закључио да су у Мјесном комитету КПЈ за Х. Нови и Штабу Орјенског батаљона чудовишта у људском облику.

Иначе, Сеферовић, и било који други, може и данас у истраживању истине утврдити да су другови Васе Бијелића, без обзира да ли су учествовали у суђењу и извршењу пресуде, дубоко преживјели Васову трагедију, али су били свјесни да је она

⁹ Исто, стр. 45—46.

¹⁰ Исто, стр. 46.

револуционарна неминовност — стварне судије су били партизанско јавно мишљење и морал бораца и Партије.

И даље странице говоре о сличном курсу: „Манојло и други нису знали да су чланови пријеког суда, односно Мјесног комитета, неколико дана касније добили писмо од Окружног комитета, „писмо које их је збунило“ (подвукао В.К.).¹¹

Историјска истина је друкчија.

Преписка Мјесног комитета са Окружним комитетом јасно показује да су коначно прихваћени и оцјена догађаја и поступак са стријељањем комунисте Бијелића. Али Сеферовић неће да то тако изгледа. Он нас оставља да се двоумимо, чак да примимо да је Мјесни комитет тешко погријешо у случају Васа Бијелића. Чињеница је једино то да је у првом реаговању секретар Радоје Дакић замјерио што је стријељан партијац, независно од тежине кривице. Одмах након тога, а и доцније, Дакић и Окружни комитет су одобрили став и поступак Мјесног комитета и никад није поновљена било каква примједба поводом овог догађаја.

Измишљена је констатација да је писмо Радоја Дакића збунило Мјесни комитет. Сам Сеферовић цитира реаговања Мјесног комитета на Дакићеву примједбу. Нигдје нема „збуњеног“ тона. Напротив, тон је категоричан до краја, чак појачан у тврдњи да примједба Дакићева није имала основа.

Дао сам простора овом примјеру да бих показао како аутор обрађује историјске проблеме уопште, колико поштује аутентичност и норме у коришћењу усмених прича, записа, докумената и коначном давању своје верзије.

Иначе, сматрам да је аутор могао овај догађај дати и кратко и добро. Овако — све наопако — зашто? Је ли у питању продор нових гледања на норме суровог ратног времена? Која војска у свијету — од памтивијека до модерних армија нашег доба — подноси напуштање положаја и бјежање? Поготово кад није у питању расуло јединице, већ појединачно бјежање, и то *старјешине!* Ја за такву организацију војске нијесам чуо до данас. Најмање се то може претпоставити за револуционарне војске каква је била наша у НОБ-у.

Поставља се природно питање: Чија гледања аутор брани?

Сеферовић не коментарише код свог јунака један стабилан и изграђен став. Манојловић, кад је ријеч о Партији и људима, нарочито ако нешто више значе у покрету, има своја гледишта и оцјене. Једнако кад је у питању командир чете Бранко Косић, или командант и политички комесар батаљона Глиго Мандић и

¹¹ Исто, стр. 48.

¹² Исто, стр. 62.

Никола Бурковић, односно чланови Мјесног комитета. „Лука Матковић данас није долазио. Због његове природе, која се мени иначе допада ја му не проричем срећу у КПЈ“.¹² Њежним ријечима говори о Лукателију и Бајковићу, откако је сазнао о њиховој позицији према Партији. То конвенира Сеферовићу да остане без коментара. Утисак је да аутор користи сваку ситуацију да подгрије било са које стране рђаве оцјене о Партији, њеним кадровима и мјерама. Ако не може да подгрије, он бар прећути коментар. Ево примјера о различитом понашању Сеферовића и нека мањехинска мјерила.

Манојловић док је у чети код Б. Косића критикује овога што се труди да тачно утврди бројно стање, „као да је у томе камен мудрости“. Међутим, нешто доцније, као одборник, „водио је читав рат око тога“,¹³ примјећује Сеферовић. Није то чудо нити страшно, али је необично што се то истиче као похвално у другом случају, а у првом се не реагује кад се заједљиво биљежи брига старјешине да бројно стање тачно евидентира.

Теже од овога је одсуство коментара у случају када је требало одредити двије жене да очисте ђубре из куће болесне Соке Вучковић, прије свега жене које примају помоћ (у храни) од мјесног народног одбора.

Манојловић то чини „по редној листи“. Једна жена даје отпор и Манојловић страхује да ће јој морати укинути помоћ. Ипак су је коначно наговорили и спасили ситуацију. Тада Манојло записује: „Ово су све оне тешке дужности за које сам знао, па сам избјегавао да будем у одбору. Ето, ја морам да одређујем жену свог бившег учитеља да ради тај прљави посао, код те бабе“.¹⁴

Зачудо, овакво схватање није коментарисано — поготово за оно тешко вријеме кад се послови нијесу дијелили на прљаве и чисте, а људи на примитивне и отмене — ни од Сеферовића, ни од рецензенаца и приказивача књиге.

Сеферовићев јунак жали и свога бившег учитеља Т. што му не може жену ослободити обавезе (ова жена прима помоћ у храни од одбора): „Највише се мени обраћа, и уопште ми изгледа да многи мисле да их ја гоним по пословима“. Није битно што је тај учитељ тих дана побјегао Талијанима у Х. Нови, али у конкретном случају избјећи коментар рђавих поступака оних који су из било којих побуда против партизанског морала, може се тумачити навијањем или солидарисањем Сеферовића са оваквим гледањем и поступцима.

И, даље, карактеристична пасивност на сумњичења: „Мој дежани ужасно гладују. Јуче су морали да иду по неку кртолу за Орјен. Мислио сам да то носе бар за себе. Данас ми је неко рекао да је то све остало на Крушевицама за кривошијске поро-

¹³ Исто, стр. 67.

¹⁴ Исто, стр. 68.

дице. Па зашто онда да баш они то носе. Зар нема Крушевичана, који бар могу ићи јер су сити. Још не знам да ли је то истина. Ако јесте, онда, богами. . .¹⁵

Зашто Сеферовић није провјерио ове тврдње и сумње, иако га изазивају последње ријечи овога цитата из дневника.

Истина је да су ишле колоне омладинаца, добровољаца из Мојдежа и околине, да из Звечаве (Доње Кривошије) донесу кртолу преко Орјена, да би ублажили немаштину и олакшали опстанак најпотребнијима у свом селу.

О ситости Крушевичана смијешно је говорити. Исто би се могло рећи за Мокрињане, Сврчужане и др. То је парола смутње, кад је слога опстанка. Или подгријавање мржње према двије кривошијске породице које су нашле склониште у љутој невољи. Заслужује критику Сеферовић што не истражује и не реагује.

Ношење кртоле је надалеко било за примјер колико је цијела територија „Орјенског подручја“ била солидарна, помажући од скромних залиха на једном крају оне који су врло оскудни на другом. Примјер најљепше солидарности у невољи. Међутим, Сеферовић нас оставља без одговора. Манојловић је сусрео „неспособног командира“.¹⁶ Ријечи дате под наводником не постоје у дневнику под 23. фебруаром, како нам представља Сеферовић. Остали наводи су углавном вјерни, иако су неки испуштени: „Видио сам И. Изгледао је као пијан. Мене одмах вјера у борбу мало поколеба кад видим да је и он један од водећих“.

Сеферовић овога „И“ идентификује са виђењем „неспособног командира“. Нема основа сумња да је било кад неки од „водећих“ или „руководећих“ тога доба био пијан или полупијан или „да је изгледао пијан“. Ближи би био објективности Сеферовић да је критички на такву забиљешку реаговао, него да придода погрду о квалификацији „неспособног командира“.

Сеферовић остаје досљедан свом поступку и монтажи: „Све то, опет, (мисли на Манојловићеву депресију и страховање — примј. В. К.) одборника Манојла ни у једном тренутку не спречава да се пуна срца, одлучно и без двоумљења упусти у сваку нову борбу (подвукао В. К.), чак и онда кад није морао да узме пушку у руке“.¹⁶

По овом Сеферовићевом коментару читалац очекује подвиг. А ево шта о томе каже сам Манојловић:

„Управо када сам хтио да легнем чу се преко везе и курира да се војска талијанска креће према Мандићима (1,5 километар од Мокрина, примј. — В.К.). Дакле, по мјесечини. Ја сам без пушке, не бих морао да идем. Ипак идем. Јурим до школе. Налазим у Спаса Вучковића пушку и ето ме на старом мјесту на врх Илинице. Ту су Мојдежани на стражи. Изгледа да није било ништа. Дошли су чак и Крушевичани, јер је звоњело на узбуну. . .“

¹⁵ Исто, стр. 73.

¹⁶ Исто, стр. 79.

Најобичније реаговање на узбуну, што је нормално, с обзиром на вијест да су Талијани према Мандићима. Бити толико хладнокрван па лећи и спавати, то нити би било јунаштво, нити паметно. Ако ништа друго, нико разуман у таквој ситуацији не би сачекао Талијане ноћу у кревету. Уосталом, ако је писац хтио да некога похвали, онда је требало да истакне Крушевичане, који су претрчали 8 километара да би стигли на положај.

Занимљиво је сљедеће искривљавање, погрешно интерпретирање дневника од стране Сеферовића: „Свако му је јутро (Манојлу Манојловићу — примј. В.К.) доносило нову горчину, али га то ипак није одвело на странпутицу, у личну капитулацију. Упркос свему, како каже у дневнику, *„кад је почело — треба ићи до краја“*.¹⁷

У дневнику стоји: „Непријатан посао, али треба ићи до краја кад се почело“.

Утисак је, по Сеферовићу, да је ријеч о учешћу у борби и неопозивом опредјељењу. Међутим, ради се само о конфискацији имовине једном шпијуну. Манојло у забиљешци од 8. марта у свом дневнику о томе каже: „Већ два три дана ријешавамо како да отпочнемо реквизицију Г. Јач. И то је незахвалан гадан посао. Рекао бих да се мора“. Надовезује се томе 10. март: „Реквирирали смо имовину Г. Јачеглава. Ту се намеће још низ питања. Шта да му се ради са земљом, са кућом, са кравом, козом итд. Непријатан посао, али треба ићи до краја кад се почело.“

Ево опет два мањехинска Сеферовићева мјерила: „Трговински делегат за Зупце... Манојло Манојловић је грабио путеви-ма којима га је водила претешка одборничка дужност...“

И у претходним примјерима Сеферовић се поставља слично. Све што ради његов јунак — кад је на стражи, у борби, реквизицији, у реаговању на знак узбуне, чак кад су у питању сумње и промашаји — све је изузетно и квалитетно. Сви се остали не виде и не поштују.

Од Вилуса, Грахова, чак и Никшића прелазили су други одборници неколико пута дуже стазе са сличним и обимнијим задацима. Могоао је рећи да је имао невоље и напоре као бројни одборници и трговински делегати оближњих рејона Херцеговине и Црне Горе.

Сеферовић наставља: „Сјутрадан је кренуо у Зупце...“ са Благојем Тушупом. Тушуп је Манојлу понудио коња. Овај је прихватио и цијело вријеме јахао одовуд и отуд, а Тушуп пјешке. Опет Сеферовић представља као да је већи мученик овај јачак него пјешак, иако му је Тушуп касније пребацио што му није баш никако понудио да се замијене.¹⁸

¹⁷ Исто, стр. 84.

¹⁸ Исто, стр. 116.

Манојловић у свом дневнику од 25. II 1942. говори о погибији Сава Бајковића. То је једино мјесто у дневнику гдје он спомиње Бајковића. Међутим, Сеферовић га повлачи великим дијелом књиге, да читалац стиче утисак да је већина тога од Манојловића. Увијек то Сеферовић подешава на линији да деградира Партију и да искриви чињенице. Тако поступа и у приказу погибије Сава Бајковића. Сеферовић карактерише Крста Црногорчевића као необично грубог и нетрпељивог, а затим пребацује и члановима Мјесног комитета што је Крсто „на свој начин искористио да би се, не тако ријетко наметао као човјек чија је ријеч готово одлучујућа. Тако је и поштеног борца Сава Бајковића, када је овај дошао у батаљон, настојећи да с пушком у руци, у борби, поново потврди своју оданост и приврженост револуцији, ипак издвојио и довео у положај носача кромпира“.²⁰

Ово је типична диверзија против Партије. Она је очита, иако се Сеферовић формално и привидно обрушава на Крста Црногорчевића, који у конкретном случају нема баш никакве одговорности или је има колико и остали чланови Окружног и Мјесног комитета, а мање од секретара Окружног комитета и члана ПК Радоја Дакића. То је добро познато и Сеферовићу.

На поменутој октобарској конференцији главну ријеч о случају Бајковића, па и Лукателија, водио је Радоје Дакић. То је Сеферовићу морало бити познато, и било би природно да је то и казао. По тој одлуци Сава је могао бити само борац, бар у прво вријеме. Могао је добијати и друге задатке на плану општег просвјећивања. Вјерујем да је то и радио у чети. Неодговорно је тврдити да га је Крсто Црногорчевић понизио, да му није дозволио да с пушком у руци „у борби, поново потврди своју оданост и приврженост револуцији“, да га је „издвојио и довео у положај носача кромпира“.

Међутим, Сава је вршио с пушком у руци дужност борца Доњокривошијске чете. Што је погинуо од артиљерије носећи кромпир са двојцом другова, часно је једнако као да је погинуо у стрељачком строју од непријатељског митраљеза. Чему то извртање односа у нашој војсци и дијелење послова на часне и понижавајуће, слично ономе у дневнику о помоћи баби Вучковић као „прљавом послу“. По тој логици, и друга два борца, „носача кромпира“, били су понижени и свјесно бачени на уста топова са Црквица од Крста Црногорчевића, чија је ријеч била „готово одлучујућа, обзиром на неодлучност неких чланова Комитета“. Којих чланова Комитета — Сеферовић се не изјашњава, чиме уноси сумње и невјерицу.

¹⁹ Исто, стр. 74.

²⁰ Исто, стр. 75. и 76.

Сеферовић конструише и драматизује слику: „Видјевши мртво тијело свог најдражег, највољенијег пријатеља и свог учитеља, Манојло је у свој дневник забиљежио: „...“. Права је истина да Манојловић уопште није видио мртвог Бајковића, нити његов гроб. Манојловић, пишући у дневнику о Бајковићу, помиње свега 10 дана проведених заједно са њим у Београду. Нигдје трага о свему ономе што Сеферовић дочарава током већег дијела књиге. Не види се ту „његов учитељ“, „најбољи друг“ итд. По дневнику излази да се у рату нијесу сретали, иако је Сеферовић „утврдио“ и присуство Манојловића над „... мртвим тијелом свог најдражег...“.

Сеферовић је такође морао знати и рећи да је у истој чети, поред Сава Бајковића, био један стари члан Партије, интелектуалац, али тада нечлан, обичан борац. То се није сматрало понижењем, и таквих примјера имала је свака развијенија организација.

Сматрало се нормалним да искључени чланови Партије подлијежу партијској дисциплини једнако као и прије искључења, изузев ако су „ликвидатори“ (израз означава појам близак дезертерству из Партије), или су се очигледно прихватили посла у служби непријатеља.

И код сусједне организације КП, на Грахову, уочи рата, био је један друг, раније високи партијски функционер. Послије двогодишње робије протјеран је у родни крај Грахово. Погинуо је 1943. као нечлан. Ништа то није било необично за организацију Грахова. Извршавао је све задатке које је Партија од њега тражила. Водио је курсеве политичке економије, развита друштва и сл. за чланове Партије и СКОЈ-а. И један број чланова КП сматрао га је за члана, чак и значајног функционера. МК КПЈ за Грахово није био надлежан да га прими у Партију. Све је то било природно у Партији у то вријеме, било гдје у Југославији, па и у Грахову. Никоме тада у Грахову или у Црној Гори није падало на ум да било шта приговори таквом ставу и односу. Напротив, сви форуми и поједници којих се то тицало поштовали су поруку вишег форума, и све је текло нормално. Ни трунке фамилијарности или недисциплине на том плану није се могло ни замислити.

Зна се да су кандидати ЦК постајали обични борци, и то не због недисциплине у Партији већ због оцјене ЦК да нијесу у руковођењу испољили сналажљивост у остваривању задатака и линије Партије. Тако и на војничком плану; највише војне старјешине, поједини чланови Врховног штаба, одређивани су за обичне борце и бомбаше. Све је то била пракса и неписани статут КПЈ. Са таквом дисциплином, схватањима, поступцима и унутрашњим односима Партија се припремала за борбу, организовала устанак и револуцију, водила и окончала борбу пуном побједом.

Хоћемо ли ту Партију данас признати онаквом каква је била, или ћемо помоћи писцу књиге „Вријеме ратно...“ и истомишљеницима да је ставе на глогов колац преко верзија и случајева, које нам Сеферовић нуди широке руке!

Сеферовић се ухватио случаја Савова, Васова, Крстова, Манојлова, Шћепова. Схватио је ваљда да је то добар подстрек да задовољи и афирмише — одређена своја гледања. Поврх тога, олако се игра чињеницама и извитоперује догађаје и личности.

Писац наставља конструкцијама: „Смрт Сава Бајковића, кога је Манојло највише цијенио и однос неких комуниста према Бајковићу, још више су Манојла удаљили од неких мјесних партијских руководилаца и подстакли његово неспокојство, збуњеност, сваку нову грешку у раду партијског и војног руководства, чак и у околностима када се грешка тешко могла избјећи, тумачио је као доказ више о неспособности појединаца којима Партија није требало да поклони повјерење и одређену дужност. Нарочито се то није смјело допустити, сматрао је Манојло, Крсту Црногорчевићу, највећој батаљонској изјелици' човјеку који се није могао суздржати да од сељака не захтијева најбоље што има, од интенданата најбоље што чува у магацину (подвукао В.К.).

Као таквог су га знали сви партизани. Али све то „изјелици' није сметало и да радника Тодора Матовића, партизана о коме и Манојло пише, стријеља само зато што је без одобрења задржао комад сувог меса. Црногорчевића је Мјесни комитет био одредио да контролише партијски рад у јединицама батаљона. Касније је постао секретар Мјесног комитета КПЈ за Херцег-Нови. Уочавајући његове грешке, и како је вјеровао, грешке неких других комуниста и руководства, Манојло се све више удаљавао (не само од Црногорчевића и других локалних „вођа“ већ и од Партије, готово поистовјећујући појединце с Партијом и заборавајући своје пријатеље комунисте које је иначе поштовао и волио“.²¹

Овај обимни цитат је Сеферовићево „стваралаштво“, а не препричавање дневника. Ставља у размишљање Манојловићу оно што овај није нигдје забиљежио. То је Сеферовићево пабирчење ко зна одакле (чува дискретно изворе), али му изгледа „логично“ да би опет констатовао непостојеће разлоге удаљивања Манојловића од партијских кадрова, односно Партије. Кад је Манојловић био близу или ближи Црногорчевићу, да би се од њега удаљавао? Исто и локалним „вођама“? Гдје је било кад изразио, дјелом или поступком, симпатије за Партију и за „комунисте које је иначе поштовао и волио“? Гдје је Манојловић, било кад, наговјестио да га је Црногорчевић удаљио, или да је био разлог његовог удаљавања од локалних „вођа“, Партије и другова?

²¹ Исто, стр. 77. и 78.

Откуд писцу књиге таква храброст да прави такве уводе да би читаоцу „помогао“ у разумијевању Манојловића? То је све супротно Манојловићу и обмањивање читаоца.

Приписивање Манојловићу мисли наведених у подвученом дијелу цитата не може се опростити. Нигдје у дневнику или у књизи не помиње се Манојловићево интересовање за Крстов апетит, нити Манојловић користи било за кога израз „батаљонска изјелица“. Основни ред би био да Сеферовић обавијести читаоца откуд је набавио све те податке, а не да их неправично приписује Манојловићевом мишљењу.

Манојловић се само једном осврнуо на апетит појединца: „Леа сматрају за једног кога би било најтеже нахранити“.²² Крста у тој слабости нигдје не биљежи.²³

И случај стријељања Тодора Матовића приписује се самовољи Црногорчевића и уопште опортунизму неких чланова Мјесног комитета. Уосталом, Сеферовић је заборавио шта је записао цитирајући Манојловићеву забиљешку: „Тодор Матовић је учирио више грешака и био је опоменут последњи пут. Чини ми се да је сада са њим свршено“. Томе Сеферовић додаје своје: „Манојлова предвиђања су се обистинила. Због присвајања хране и због других грешака Матовић је стријељан“.²⁴

Упоредимо ли те двије верзије, отпаднуће ова посљедња, да га је наводно Крсто стријељао (даље) „само зато што је без одобрења задржао комад меса“.

Сеферовић се као уредник едиције „Монографије о ратним бригадама“ могао срести са случајевима и строгању за оне који су присвајали храну или било какву имовину. Могао се увјерити да су пролетери у бригадама били на то врло осјетљиви и да су њихови судови реаговали оштрије од случаја који нам овдје писац подастире. Није била нужна, ни овога пута, фабула о улози једне наказе у личности Црногорчевића.

То је клевета на цијелу партијску организацију овога подручја, посебно за Мјесни комитет и Штаб Орјенског батаљона. Жели се представити да остали комунисти нијесу ништа представљали и да је Црногорчевић одузимао животе према свом на-

²² Исто, стр. 60.

²³ Крсто Црногорчевић био је организациони секретар М. комитета КП за Херцег-Нови од октобарске партијске конференције 1941. Уочи рата био је у Београду, члан КП, иначе столарски радник. При распореду кадрова у организацији КП и за случај губљења слободне територије, Црногорчевић је именован за политичког секретара М. комитета КП за Херцег-Нови.

Убрзо након останка у илегалству предао се окупатору. Понио се издајнички, коришћен од окупатора и најзад убијен. Иначе, основано је рећи за њега да је био необичан кад огладни. Не сјећам се израза „батаљонска изјелица“ (којом се користи Сеферовић) било за кога; уосталом, Крсто није формацијски припадао батаљону. Био је за јело својеврстан болесник. Та слабост, по оцјени другова, одлучујуће је утицала на Црногорчевића да се преда окупатору и да тако неславно заврши свој живот.

²⁴ „Вријеме ратно“, стр. 73—74.

хоћењу. Било је ауторитативнијих и надлежнијих личности на том подручју од Црногорчевића, али нико од њих, па ни он, није се усуђивао да на своју руку учини нешто далеко мање значајно, а камоли да одузму живот некоме.

Сваки живи свједок зна да је таква Црногорчевићева улога далеко од чињеница. Доступно је било и аутору да то утврди, уколико је био заинтересован за истину. Већ је постало банално да се писац у свему „поштапа“ Црногорчевићем.

Уосталом, ни по чему Црногорчевић није нешто специфично у нашој борби да би му се посветила основна нит књиге, и то у циљу антикомунистичког и антипартијског тона. Поклекнути у невољама — тога је било увијек и биће. Може се рећи да су комунисти и борци Боке показали стабилност и величину каква се може само пожељети у револуционарним и устаничким искушењима. Зар све блиставе примјере заборавити, или их приказивати као мрачњаке, заједно са Партијом, само због заиста усамљених појединаца.

И да Крсто није уопште постојао, основни ток устанка у Боки суштински би остао исти. Црногорчевићу се приписује владајућа моћ, као самодршцу. Запрепашћује толико запостављање улоге Комитета и чланова Партије као што су Никола Ђурковић, Саво Илић, Дашо Павичић, Шћепо Шаренац, Лука Матковић, Вукадин Самарцић, Симо Томашевић, Илија Кишић, Југоле Гракалић, Вељко Дробњаковић, Вељко Ђатовић, Јово Дабовић, Мићо Вавић, Андрија Радојичић, Јован Вавић, Јанко Беко, Недјељко Грбић и многи други (да не помињем оне који су дочекали слободу). Сви су бескомпромисно водили борбу и изгинули. Међу њима је било високих кадрова југословенског профила. Њих Сеферовић представља као да су у сјенци Крстове самовоље.

Човјек се не може отети утиску да Сеферовић, нападајући Партију и руководеће људе, све и свашта везује за Црногорчевића, баш зато што унапријед зна за његово издајство. Пошто ће се обистинити да је Црногорчевић издајник, онда се истим мјерилима има примити као чињеница и све оно што је у књизи везивано за личност Црногорчевића. Таква „далековидност“ и „логика“ у конкретном примјеру равна је свјесном изопачавању истине.

Кадрови на подручју Орјена, једнако партијски и војни, посебно Мјесни комитет и Штаб батаљона, његовали су отвореност, дух међусобне критике и самокритике, као саставни дио свакодневног заједничког друговања и одлучивања. И Крсто је падао посебно под удар критике кад је испољавао слабости или чинио пропусте у раду. Сваки извјештај, било војни или партијски, колективно је припреман и након обраде читан, независно од тога да ли је носио један, два, или три потписа.

Могу се наћи о свему документи. Долазили су не ријетко у обилазак партијски, војни и омладински кадрови и на лицу мјеста се увјеравали о вриједности организације, зрелости кад-

рова, ударној снази војних јединица, дисциплини, полету и ванредној организацији снабдијевања, укључујући и окупирано подручје (Радоје Дакић по партијској линији, Саво Оровић по војничкој, Вјера Ковачевић по омладинској, Војо Ђукановић и Симо Милошевић по санитетској). Зашто се не каже о томе права ријеч. Доста је аутор набројао солидних докумената на крају књиге, почев од богате архиве Мјесног комитета до књиге др Душана Живковића, али он то није поштовао, већ је вриједности заобилазио, а многе истине унаказио.

Од краја 1941. територију Мјесног комитета КПЈ Херцег-Нови прекривале су једино снаге Орјенског батаљона, прихвативши све задатке на себе. Подручје Херцег-Новог сиромашно је и за себе, поготову кад се има у виду да исхрањује стално 600 бораца на положају. Са стране није могло очекивати било какв помоћ, а само је широкогрудо давало. Прибављани су ту специјалне намирнице, муниција, санитетски материјал, сапун и неки инструменти; одашиљана је одатле најкалоричнија храна: уље, маст, брашно, шећер, чоколада, мармелада, сардине, поморанце, лимунови, и то у великим количинама. Дешавало се да према Жабљаку крене караван натоварених коња. Одлазило је обиље хартије, по која писаћа машина, радио, матрице, шапирограф, индиго-папир и друге сличне потрошштине. Упућена је и радио-станица, заједно са стручњаком, за Главни штаб.

Скромност и жртве овога подручја, за опште интересе борбе, једнако се односе на фронт, позадину, Мјесни комитет и штаб Орјенског батаљона.

Набројани артикли, укључујући и бијело брашно — са изузетком негдје уља за потребе колоне које су носиле кртолу преко Орјена — нијесу ни изузетно давани здравим људима. Ни на положају, ни у штабу, нити у М. Комитету. Сви су имали једнако сљедовање. Једнолично за цио период 1941/42: кувану кашу (овсену, јечмену) са парчетом мршаваг меса и парчетом овсеног или јечменог хљеба. Чешће је хљеб замјењиван кромпиром. У прољеће: најчешће само кртоле и парче меса.

Сусједни штабови, ван терена Орјена, високо су цијенили организованост обалског подручја и његову обилату помоћ широкој слободној територији.

Знајући да одатле одлази велика количина материјала дубоко на слободну територију, рачунали су да се то троши и код Орјенаца. Једном је сусједни штаб са Граба другарски питао може ли нешто мало добити од тих деликатних намирница. Одговорено му је да од свега тога не стиже ништа ни у Штаб, ни у Мјесни комитет, тј. да све иде само за рањенике и болеснике, како је и било.

Ово наглашавам зато што у цијелом тону Сеферовићеве књиге провијава и лебди појам руководилаца, као да су насилни-

ци и привилеговани. Истина је супротно: водио се најригорозније курс да они буду примјер скромности. То је била свјесна брига и будност, да би морал цијелог подручја и војске остао на висини при невољама, које нијесу биле мале.

Ако би се наглашавало гладовање или половична исхрана у Орјенском батаљону, онда се то може категорички рећи и у првом реду за његов Штаб и за Мјесни комитет.

Сеферовић не посустаје у претурању цитата из дневника М. Манојловића да би замаглио истину. За оне из дневника на 78. и 79. страни читалац подразумијева као да су од 25. и 26. фебруара. Тако аутор и биљежи датуме и говори, тобоже, о атмосфери тих тренутака. Међутим, то је комбиновано: цитати са 78. стране припадају дневнику од 1, 7, и 8. марта, а у цитату са 79. стр., изузев посљедњег пасуса, једна реченица је извађена из билешке од 23. марта, а друга из оне од 22. фебруара. Све је то скривено у Сеферовићевом тексту, па нас обмањује као да се ради о расположењу Манојловића из тога тренутка, тј. 25. и 26. фебруара. Сеферовић на исти начин антидатира Манојловићеву Билешку из дневника од 23. марта у којој говори о немиру своје породице и тај догађај пребацује у збивања од 22. фебруара.

Интересантно је и Сеферовићево разматрање на тој (79) страни: „Његов немир (Манојлов — примј. В.К.) осјетили су и његови најближи. (То је тај немир од 23. марта, који су они, по Сеферовићу, осјетили 22. фебруара! — примј. В.К.). Био је немоћан да и њима, било коме од њих помогне, да каже ријеч охрабрења. Док су се његов брат Мирко и брат од стрица Јован све непосредније укључивали у акцију народноослободилачког покрета у Х.Новом, очекујући одређеније савјете секретара мокринског одбора, Манојловић је биљежио свој интимни, „горки“ монолог:

„Вечерас је Аника (Манојловићева сестра — примј. М.С.) код нас. Видјела је Јована и Мирка. Јован је поручио да му ја савјетујем шта да ради. А шта да му ја речем? Баш то ми је била утјежа до сада што ми у том погледу не тражи савјет. Његов положај је још некако подношљив, али Мирков?“

Сеферовићеве тврдње и закључци су произвољни и ничим поткријеplјени. Он нас, наиме, обавјештава „да су се Јован и Мирко све непосредније укључивали у акцију народноослободилачког покрета. . . очекујући одређеније савјете од секретара мокринског одбора. . .“ Међутим, цитат из Манојловићевог дневника, који слиједи одмах послје те Сеферовићеве тврдње, ни по чему не личе на тражење директива за политичку акцију и слично.

„Већ нам овај наш крах изгледа сто на сто сигуран. И док би, с једне стране, требало да очајавам до самоубиства, рачуна-

јући на све што нас чека, ја, с друге стране, треба да имам једну малу ‚дозу‘ задовољства, наравно задовољства са отровом, и то због тога што ће ми ово што сутра или прексутра наступа потврдити да нисам био будала кад нисам објеручке полетио у ову авантуру (мада ме, како сам синоћ чуо од једног тадашњег, моја ‚неборбеност‘ могла стати главе и сврстати ме у редове ‚петоколонаша‘ или бар ‚разбијача народне борбе‘. . .²⁵ а и ради тога што ће сада став који су заузели Мирко и Јован, мислим, имати неко оправдање, и најзад ћу од свих четворице, једини ја морати сада да бјежим у. . .“ (подвукао В.К.). Сеферовић је испустио да цитира и ову реченицу забиљежену у дневнику 15. марта. Сметала би му закључцима и довела до апсурда његове констатације. И овога пута свјесно бјежи од правилне интерпретације дневника. Баш оно што уноси свјетлост у невоље — колебања која Манојловића раздиру, писац прекраћује.

Некад се Сеферовић пребаца и нехотице.²⁶

Сеферовић наставља у истом тону: „Иако је тих дана мислио да је ‚наш крах сто на сто‘ неминован, Манојло се ипак ни у једном тренутку интимно није предао, није ни помишљао да напусти своје другове и народ у повлачењу, одлучан да бјежи узбрдо, да истраје у ‚авантури‘, да се као партизан, одборник, с пушком у руци, суочи с најтежим искушењима. Зато већ сљедећег дана, 16. марта, а и наредних дана пише. . .“²⁷

Међутим, у дневнику „16. марта, а и наредних дана“ не може се било шта прочитати што би и дјелимично одговарало тврдњама и наговјештају Сеферовића. Тих дана је Манојловић у свом дневнику забиљежио:

„И ми ћемо, ако будемо живи, са околних брда гледати како гори последња кућа у Мокринама, па и даље. А наши ближи ће остати на милост и немилост разјареном и побјеснелом непријатељу. . .“

Или:

„Не вјерујем да ћемо од Крушевичана добити ма и једну кртолу. Осим тога кад будемо бескућници тек ће тада бити од нас прави покорни јаничари. . .“²⁸

Или:

„Као и увијек тај наш ‚демократски‘ начин дао је мршаве резултате, Пучина је једна стока грдна’. Вечерас се сјетио један

²⁵ „Вријеме ратно. . .“, стр. 93, цитат из дневника М.М. од 15. марта.

²⁶ Исто, стр. 61. „...Неколико дана касније прочитао је (Манојло — примј. В. К.) ‚На западу ништа ново‘ и ‚Свезнање‘ (!?) Овдје Сеферовић, поред осталог, не запажа разлику дјела: „На западу ништа ново“, антиратни роман Ремарка, на тему првог свјетског рата, од књиге, „На западу ништа ново“, са поднасловом „13 мјесеци концентрационог логора“, извјештај о личним доживљајима у Хитлеровим логорима и затворима заточеника-глумца Волфганга Ландхофа (само за ово посљедње Манојловић у дневнику бљежи да је читао).

²⁷ „Вријеме ратно. . .“, стр. 93.

²⁸ Исто, стр. 94.

„штабовац’, у илегалству наречени Мустафа (Крсто Црногорчевић), да јави Луки нека заустави даљу сеобу Мокрињана.“²⁹

Или:

„Што је народ са више сигурности побјегао у доња села, дакле у руке Талијана, на које ми пуцамо сваки дан, него да побјегне ма гдје на ‚слободну територију’. Често ми у последње вријеме долази у главу она народна: ‚Ко с дјецом справа, попишан устаје’“.³⁰

Манојловић 27. марта у свом дневнику прави поређење и годшњи резиме. И овдје се аутор књиге огријешо, избјегавши да нам дословно саопшти садржину тих Манојловићевих упоређења. Овај „пропуст“ спада у метод који Сеферовић радо практикује. Овај дио дневника дословно гласи:

„27. III. 42. Данас је година дана да се десило онај државни удар’ година да смо осовини окренули леђа. Ту сам годину отпочео гледајући оне махните демонстрације у Београду, а завршавам је у т.зв. ‚ослободилачкој борби’ у Мокринама. Бог би га знао да ми сам икада разумио било прво или друго“.

Овај цитат је резиме оне Манојловићеве стабилности о којој је било ријечи у погледу односа уопште према Партији и народноослободилачкој борби. Треба имати у виду да је то близу краја његовог дневника. Зар и сам овај детаљ не потреса темеље и цијелу концепцију Сеферовићеве књиге?

Сеферовић је за исти тај датум скратио још један цитат дневника. Ради се о успостављању међусобне телефонске везе Манојловића са Црногорчевићем и разговору са Николом Ђурковићем. Цитирају само крај, одсјечени дио цитата, којим се завршава датум 27. март: *„Чак је наговијестио (Ђурковић — прим. В.К.) поред узрока нар.осл. борбе, да други узрок те будности мора бити и ‚чување главе’. Сутра ћу изгледа морати ићи на Зупце ради неких ‚трговинских конференција’. И опет се плашим да ће ови наши ‚фирери’ остварити баш оно што су хтјели да спријече“* (ријеч је о бујању пете колоне — примј. В.К.).

Зашто је овај цитат испуштен? Очито зато што демантује тон Сеферовићеве књиге, у којој се провлачи нит да је само Црногорчевић био стално мета аутора дневника, а не и шире. И овдје је видљиво да су ствари друкчије. Они горе су „фирери“, и Ђурковић разумљиво, они су припремили „авантуру“.

Да би иронија била већа, Сеферовић послје свега констатује: „Радио је и живио са својим немирима, али одлучан да крене узбрдо, без обзира на то да ли ће и колико бити ових који ће у најкритичнијим тренуцима извршити задатак војног и

²⁹ Исто, стр. 97.

³⁰ Исто, стр. 98.

партијског руководства. Остао је досљедан свом увјерењу да мора бити међу својима — ондје гдје територија буде слободна, макар се и не слагао с некима, ако већ до тога буде дошло. А био је увјерен да ће до тога убрзо доћи“.³¹

Откуд Сеферовићу оваква тврдња? Сигурно то није црпио из Манојловог дневника, а и пракса је показала сасвим друго. Манојло се ни једног тренутка није слагао ни по чему, па ни у помјерању „горе-доље“, што је сматрао да је игра наредбодавца, а не спасавање народа. Одступање батаљона по наређењу, у тражењу друге слободне територије, није привукло Манојла да се веже за оне са којима се није слагао, већ је остао у својим Мокринама. Аутор књиге сервира тврдње које аутор дневника оповргава и својим словом и својим поступком при одступању батаљона.

*

Није Сеферовић само текстуално нетрпељив према партијским кадровима. Фотоси такође изненађују. Погледајмо фотографије у средини књиге. Нема Шћепа Шаренца. Тешко човјек да схвати. У једном шанцу, у једном дану и јутру погинула су јуначком смрћу четири члана Мјесног комитета: Ђурковић, Илић (ова двојица су били и чланови ОК), Павичић и Шаренац. Због погибије њих четворице, играли су „крваво коло“ четници и окупаторски војници. Да је Шаренац био и случајно са њима, било би недостојно испустити га.

Да ли зато што је Шаренац значио много, што је носио главно бреме у руковођењу оперативним акцијама на окупираном подручју и обрачунавао се са издајницима, но аутор књиге и овога пута хоће да покаже негативан однос према бескомпромисним борцима?

И други примјер заслужује да се на њега укаже. Каква је идеја да се комбинује фотографија Сава Бајковића, факсимил из дневника о његовој погибији и „Крваво коло“. Временски су међусобно далеко Савова погибија и „крваво коло“ — безмало годину дана. Међутим, као да је „крваво коло“ везано за Бајковића. И не желећи, намеће се помисао да је то неко друго „крваво коло“, које изазива језиве асоцијације. По цијелом тексту Сеферовићеве књиге, по критици односа Партије према Бајковићу, као да би то коло могли заиграти његови „другови“!

„Крваво коло“ је везано за погибију Ђурковића, Илића, Павичића и Шаренца. Ако долази у обзир да се прикључи уз било чију фотографију, онда оно недвојбено иде уз фотографије њих четворице.

Интересантно је да аутор књиге ни једног тренутка није осјетио недостатак сопствене објективности. Није ни покушао да бар равноправно пише о људима и да од толико изванредних ли-

³¹ Исто, стр. 110.

кова одабере појединце и о њима напише коју лијепу страницу, као што је то са заносом учинио о онима које је Партија критиковала или осудила. Да је о томе водио рачуна и да је посједовао склоности објективног истраживача, не би могао мимоићи ријетко захвалне фигуре, за писца-хроничара, као што су личности Николе Ђурковића, Сава Илића и других.

*

Штаб Орјенског батаљона добио је наређење (датирано 24. V 1942) од Саве Ковачевића и Вељка Мићуновића да са батаљоном одмах крене према јужној Херцеговини. Рачунало се да ће тамо наћи јаке партизанске снаге и да ће са њима дејствовати по упутствима Оперативног штаба за Херцеговину.

Истога дана упућено је и писмо (од Воја Ковачевића), Мјесном комитету за Херцег-Нови са препоруком како да партијску организацију прилагоде илегалним условима. Међутим, ситуација се брзо компликовала и погоршавала. Кад су Орјенци стигли на Слано (код Требиња), тамо су затекли врло рђаво стање. Четници и Италијани тако рећи преконоћ су растројавали велике партизанске снаге у Херцеговини. И код црногорских снага, посебно С. Ковачевића и В. Мићуновића, није било добро. Већ 25. маја нијесу имали слободне територије, и спремали су се да сјутрадан врше пробој од Вилуса према Бањанима, у циљу тражења додира са другим црногорским снагама. Орјенцима је дата оријентација на јужну Херцеговину, јер је према Вилусима већ било ризично и покушати било какав покрет.

Орјенци, заједно са дјеловима два херцеговачка батаљона, нашли су се изоловани. Имали су „слободне територије“ колико су прекривале њихове груписане и притајене снаге.

Најстарији кадрови, војни и партијски, који су се ту затекли, донијели су 28. маја одлуку да јединице расформирају и да се на своје терене враћају у групама, да тамо наставе борбу према могућностима.

Сеферовић поводом те ситуације и одлуке о враћању снага на своје терене каже: „Пошто је партијско и војно руководство које се ту затекло донијело *несрећну* оцјену да је у таквим приликама немогуће пробити се према сјеверу, напријед у источну Херцеговину, *гдје је била групација Врховног штаба...*“, а затим наставља: „Одлука да се мање компромитовани борци врате кућама, и, ако је могуће, легализују (био је то у ствари пут у интернацију), а други, компромитовани, да се крију и наставе да илегално раде на свом старом терену (што је, с обзиром на прилике на напуштеном терену, *било сувише оптимистичко гледање*), и да сви, опет у мањим групама, крену путевима којим су и дошли, нема сумње, унијела је потпуну дезорганизацију и тешко осјећање препуштености самом себи, морално и војнички разоружање“. И даље: „Увјерење партијског руководства да ће

повратком у стари крај 'спасти кадар' и да ће се поново и врло брзо разгорјети пламен народног устанка, *убрзо се показало не-реално*. Неорганизован и потпуно несрећен повратак бораца значио је, у ствари, судбоносни преокрет и непосредно наговијестио најтеже посљедице за цио народноослободилачки покрет у Боки Которској. . . " (подвукао В.К.).³²

Овај текст је продужење тона цијелог текста књиге. Цитат истовремено значи коначно суђење и пресуду руководству, политичком и војном, Мјесном комитету КПЈ за Х. Нови и Штабу Орјенског батаљона.

Све је зло, прво, у „несрећној одлуци“ о повратку у Боку, мјесто срећне за пробој према сјеверу, „гдје је била групаација Врховног штаба“; друго, у лакоумислености („било сувише опти-показало нереалним“

Цијели текст који сам цитирао наказан је у приказивању ситуације и атмосфере. Све је недокументовано, произвољно, срачунато да се на крају ликује и потврди „тачност“ онога што је у претходних 120 страница обрађивано.

Ево конкретних замјерки: оперише се оним што је било недокумичиво и непознато за све, да би се онима који су одлучивали дала слаба оцјена као да су имали све на располагању. Риче је о сјеверу, о источној Херцеговини, о мјесту групације Врће, у „увјерењу“ да ће се тако „спасити кадар“ које „убрзо се жовног штаба.

То сада свако може прочитати у архивима и зборницима докумената. Али тих дана, и све до краја маја, нико од Орјенаца није могао знати гдје су снаге Врховног штаба. Чак су обратно у свему добијали наређења и препоруке за оријентацију. Према томе, није било алтернативе: за срећну, према групацији Врховног штаба, и несрећну оцјену — према Боки. Постајало је само једно: *сналази се како знаш и како те памет учи, без икакве илузије да ће те неко помоћи или срести!* Бар за догледно вријемистичко гледање“) о легалном и илегалном раду на терену; *треме. То је била реална стварност.*

Што се тиче тезе о могућном легализовању (практично „пут у интернацију“) и илегалном раду на терену, бесмислено је говорити да је то „било сувише оптимистичко гледање“. Нијесу ваљда људима навирале сузе на очи, и „осјећања препуштености самима себи“, од сувишног оптимизма. И кад се револуционари борци суоче са смрћу, опет налазе неке „перспективе“ и надања. Неће да се помире са безизлазном ситуацијом и капитулацијом. Реалне су биле слутње малих група и колона. Повратаком није било могуће остварити позиције које су остварили одласком. Чекали су их други „фронтови“: илегалство, затвори, мучења, интернације, раздвојеност, погибије. . . Сто тридесет Орјенаца — била је то одабрана војска јунака (а не капитуланата и не само-

³² Исто, стр. 122/123.

убица), забринutih како ће очувати лик партизана и комунисте пред новим, још тежим искушењима која их неизбјежно дочекују са свих страна.

Ни теза о „увјерењу“ о „спасавању кадра“ које се „убрзо показало нереалним“ не заслужује друго осим констатацију да је то мудровање.

Битка на живот и смрт, у претешкој невољи, мора бити праћена „увјерењем“, макар се наслућивале погибије и показивале нереалности.

Коначно, таква одлука, увјерење и оптимизам били су и рационални, племенити и храбри, максимални прилог народно-слободилачкој борби у том кошмару људских хтјења и бољки.

Подручје Орјенског батаљона са својим борцима до краја су остали дио и карактеристика изразито устаничке територије Југославије.

Осврнућу се и на цитат из „Времена ратног...“ у коме се говори о данима када је М. Манојловић пао у руке окупатору, карактеристичан за Сеферовићево схватање и мјерила: „Када је команданту карабињера у Херцег-Новом јављено из Шпањоле о бјекству и погибији Јована Пештића, у његовој канцеларији су били Госпава Будеч, Манојлова сестра удата за угледног херцегновског трговца, Мирко и Јован, грађани за које су Италијани сматрали да су лојални поданици њихове провинције. Госпава и њени тражили су од команданта да Манојла и другове изведу на суђење и да им се, по позитивним законима римске империје³³ суди јавно, па нека сељаци, нека народ каже да ли су заслужили најтежу казну.

— Ми не знамо шта намјеравате с њима, али тврдимо да ће суђење још више уздићи углед ваше или наше власти, свеједно, господине команданте, јер грађани ће се осјећати сигурнији — рекла је Госпава мислећи о брату и његовим друговима.

Командант карабињера, чија је команда била недалеко од Госпавине куће, за тренутак је застао на сред собе, а затим је позвао команданта тврђаве Шпањола.

Око подне је кроз град поново прошао камион с Манојлом и петорицом његових другова. Седми је био мртав. Убрзо је и Божко Познаниовић доживио његову судбину. Имали су среће да се врате међу своје мјештане у Игало...“³³

Очито, ово одудара од цитата који нам је сам Сеферовић дао из упутства-подсјетника талијанском војнику, који је потписао Пирцио Бироли:

„... Не вјерујте својој околини. Упамтите да се непријатељ свуда налази. Пролазник кога сретнете и који вас поздравља, жена којој прилазите, домаћин који вас гости, крчмар који вам

³³ Исто, стр. 126.

продаје чашу вина... Немојте имати сажаљења према несрећи народа чију сте земљу запосјели...“³⁴

Нећу да улазим у Сеферовићев приказ тренутно успјешне интервенције код италијанске команде, тј. колико је реалан у интерпретацији. Пада у очи сам тон који наговјештава упозорење „секташком“ мјесном руководству да је то она права партијска линија у устаничким искушењима. Нашао је писац за сходно да овакве поступке прокоментарише и да им да доста простора. Очито, хоће и њих да огласи „борбом“ против окупатора. — Недолучно и туђе нашој народнослободилачкој борби и револуцији.

Дотакнућу посебно још двије теме које Сеферовићева књига разматра и намеће.

Ево прве теме:

Живот свакога појединца је сложен. А јединки је мноштво. Разлике су неограничене. Има много Манојловића, погинулих и преживјелих, са забиљешкама и без њих, откривених и непознатих. Сви су они у разном стилу и обиму доприносили кретању напријед, на боље. Поготово они који нијесу доживјели плодове заједничких напора и жртава заслужују због тога посебно признање. Није добро на том плану запоставити објективност, историјску истину, приступ који их ставља и категорично правилно. Мислим да су ту и похвале људи негативне и штетне, ако нијесу основане. То их не награђује, већ деградира и понижава када се суоче са историјском истином.

Зашто не бисмо Манојловића гледали онаквог каквог он себе интимно даје (и у дневнику) и како га гледа средина.

Рецимо, он себе није сматрао партијним, а и околина је имала исту оцјену. Ако то пренебрегавамо и тврдимо обратно, онда ће он, недужно, доћи под удар критике.

Рећи за њега пословно: „Манојло Манојловић је цијелим својим животом и васпитањем предодређен да буде револуционар... Он је унапријед знао шта хоће од револуције, али је револуција испала друкчијом у пракси него у теорији... по много чему ‚партијнији‘ од других...“³⁵ — то обавезује. Такав прилаз нити је правичан, нити хуман, управо према Манојлу.

Зар није реално рећи да је Манојло био изузетна личност, снажне индивидуалности, која је у младости створила себи контуре будућег хода у живот. Побунио се против сопственог положаја дјечака-сељанчета, омладница-занатлије. Није поштовао традицију. Није хтио да понови живот претходне генерације као Мокрињанин, чак ни као његов отац који је у много чему од-

³⁴ Исто, стр. 90.

³⁵ „Фронт“, 26. XI 1971. г.

скакао од средине у начину живота и цијени људских вриједности. Није се мирио ни да остане грађанин — мајстор у Херцег-Новом.

Постао је средњошколац, студент. Отвориле су му се перспективе. Књиге, које је волио, указивале су му на широке хоризонте. Пун енергије и самоувјерења, остваривао је прве крупне кораке, што га је охрабрило да је сам себи најбољи учитељ.

Разликовао се упадљиво од својих вршњака и другова. Други су се окупљали и захватили широки фронт политике, про-свјеђивања и забаве, а он је рационално користио вријеме, мање се забављао, више радио самостално, а удвоје, прупно или шире — само ако је то на траси његовог хода.

Био је у извјесном степену слободан да се бори за своју визију, иако ограничен због оскудице у средствима која су била незнатна за увећане потребе. То је успоравало ход и ограничавало маневар.

Његова околина била је скромнија у амбицијама и задовољна осредњим успјесима. Он је хтио више, али су сметње искрсавале. Београд га збуњује. Ни школе нормално не раде. Свијет је помахнутао и тражи неке ломове, хоће да поруши и његову, у зачетку, грађевину будућности. Он протестује. Огорчен је и осамљен.

Долазе дани рата, устанка. Све је парализовано. Маневар је сужен на село и кућу, а онда је и то јоузето. Мора се живјети — јести, радити, спавати, чак и мислити — све по наређењу. Тако човјек, Манојло, размишља за себе. Ипак је своју енергију обуздавао, а своју вољу подредио дисциплини, ријешен да прихвати сваки посао и да кулучи без роптања, интимно осуђујући средину, али прихватајући неумитне законе као једино рјешење до нових ломова.

У овој позицији и опредјељењу деформише слику стварности. То га збуњује и сам губи често оријентацију, што опет појачава његову критику и оптуживање средине. Вјерује у своју мисију, али удари не престају. Бори се у мору неразумијевања. Једино његови најближи виде његове праве вриједности. И други појединци му се исповиједају, дијелећи горчину са њим, али без освјежавања и рјешења.

Колико је Манојло нашао равнотеже у даљем „ходу по мукима“ између хтјења и могућности — на то је најтеже одговорити одређеније. Знамо да живот учи и мијења људе уз богаћење искуством и годинама. Могу баш слични Манојлу, у ранијој фази живота пркосни, непомирљиви, несналажљиви, да доцније, препорођени, постану антиподи себи из ранијих година.

Вриједност, виталност и дугорочност једнога система, друштва, мјерљива је односом према својим јединкама. Свим. Без изузетка. Уколико више нађе интереса за појединце и прихвати их, помогне им да нађу своје упориште и уточиште, колико без-

болније, демократски буде добијало битке на том плану и курсу, у толико више оно заслужује поштовање.

Оно је, на „булевару револуције“ — хуманистичко.

То би било по мом мишљењу једно слободније разматрање о људима, без насиља над чињеницама, без славоспјева или оптужби.

А ево друге теме:

Писац књиге расуђује о главној нити револуције, дајући предност линији која никад не би довела до обрачуна са непријатељем, нити би по таквој концепцији пушка пуцала на окупатора.

Боку, односно подручје Мјесног комитета КПЈ за Херцег-Нови, узео је за негативан примјер лијевих скретања.

Расправе уопште о „лијевим скретањима“ имају основа. Ипак, та скретања, по правилу, нијесу измишљали мјесни руководиоци. Скретања која Сеферовић биљежи на терену МК КПЈ за Херцег-Нови израз су захтјева старијих форума. Може се уопште установити да је ових „скретања“ било више у јачим и чвршћим организацијама, које су биле утицајне и способне за радикалније подухвате и теже задатке.

Тамо гдје су организације биле слабе није било снаге да „скрену“ и да реализују конкретне задатке виших форума Партије.

Кад се разматрају лијева скретања током народноослободилачке борбе, у првом реду се лоцирају у Црној Гори и Херцеговини. Ту су снаге Партије, и уопште устаничке, биле дорасле за одређене задатке — имале су широку сопствену базу — и без тражења привремених савезника. Рецимо, ни једна војска сем партизанске — ни четничка, ни добровољачка — није била легализована, као што су биле у Србији и Босни. Чак нијесу постојале ни било какве преговарачке фазе контаката. Курс је био изричит: само партизанска војска.

Разлог томе лежи искључиво у преовладавајућем утицају Партије и њеној снази да такву директиву реализује.

Херцеговина сигурно, по сопственим снагама током 1941/42, не би могла самостално водити такав курс. Али јој је уз бок била јака Партија Црне Горе, увијек спремна да прискочи у помоћ — кадровима и оружаним снагама. У колико су Партија и партизански одреди јачали, односно уколико су јаче тукли четнике, усташе и окупатора у Херцеговини, у толико су се више осамосталивали Партија и војне формације, да спроводе „лијева скретања“, слична онима у Црној Гори.

Циљеви и директиве били су за ове комунисте исти, али путеви и могућности њихове реализације били су различити. Тактика компромиса била је неопходна и реална тамо гдје је однос снага то диктирао. Узалудно би било позвати народ, у име Партије, да се диже на оружје, ако сама организација није била за то припремљена и надмоћна над снагама које су се опирале

устанку, или су биле већ сврстане у оружане квислиншке формације.

Мислим да са тога становишта треба прилазити устанку и револуцији, са тога гледишта тумачити правилност тактике у борби за окупљање снага.

Свакако, најбоља је варијанта да се у борбу иде са перспективним савезницима, тј. са онима са којима неће бити судара и обрачуна у будућности. Међутим, некад се иде у ширину, и са снагама које ће привремено бити у савезу, а са којима може доћи, у другој фази, до раздвајања и обрачуна. Савезништво ове врсте је за невољу. Ипак, најбоља је тактика и рјешење, с обзиром на однос снага. Тражити од свих рејона током револуције да се користе истом тактиком и да постижу исте резултате — било би неисправно. Али и критиковати она подручја и оне партијске организације које су ефикасно улазиле у борбу против директних непријатеља, такође је неодрживо.

Свака револуција има своја „лијева“ и „десна“ скретања, плиме и осеке, зависно од односа снага. У снаге рачунам и субјективни елемент — организованост, зрелост и уопште дораслост револуционарних снага — не само бројно — да се упусте у коначан обрачун са непријатељем.

Тражити, данас, или било у којој епохи, да се све мјери ширином, законитошћу, мирнодопским нормама и традицијама значи: одрећи се револуционарне оружане борбе.

Револуција је сама по себи гажење „законитости“, „традиција“ (оних које бране стари поредак), „статус квоа“ и свега што се одупире појави и продору нових снага и нових идеја у односима у друштву.

Револуција носи собом насиље. Управо, без насиља није до нашега доба вођена ниједна револуција, било побједоносна или поражена. Чак се револуције одликују насиљем, израженим оштрије него у рату међу државама.

Наша народноослободилачка борба била је одједном обоје: и рат против туђине и обрачун са снагама старог поретка у сопственој кући. Обадвије компоненте обиловале су и материјалном силом, која се није штеђела у обрачуну са противником. Тражити да у тој борби не буде жртва и насиља равно је дефетизму и издаји револуције.

Природно је очекивати да ће револуционарне снаге у колико су организованије и надмоћније ићи више праволинијски. И обратно: оне слабије тражиће више ослонца и код привремених савезника — ићи ће кривудавао, цик-цак стазама ка циљу, побједи.

Устанак у Боки, посебно подручје Мјесног комитета КПЈ за Херцег-Нови, карактеристичан је за општу народноослободилачку борбу у Југославији. Више наглашен и сличан рејонима гдје је Партија била снажна — мање је тражила привременог савезника.

Ријетко су гдје као на овом подручју устаничке снаге неколико мјесеци биле политички и оружаном владајуће. Морамо поштовати важеће критеријуме и постојеће чињенице, ако хоћемо да расуђујемо и пресуђујемо о било ком добу, па и о „Времену ратном...“

Иначе, ако узмемо критеријуме за исто доба једном ратне, други пут хришћанске, па мирнодопске или групација које су биле за *status quo*, против било какве оружане акције, онда се може свашта причати о Партији, догађајима, људима и борби у било ком крају Југославије. Таквом игром можемо осудити на вјешала — у роману, причи или „Времену ратном.“ — у детаљима или укупно цијелу народнослободилачку борбу у Југославији. — Сеферовићево „Вријеме ратно...“ то потврђује.

Екстремизма мора бити у свакој револуцији. Али, ако је он владајући, трајан и безобзиран, онда може бити погибљан за успјех, једнако као опортунизам и колебљивост уопште.

Ниједна од поменутих негативних карактеристика не стоји за Боку, коју Сеферовић обрађује. То мислим у цијелини и за народнослободилачку борбу. Иначе, не би побједила.

У „вријеме ратно.“, баш након окончања Манојловог дневника, крајем априла, расправљало се о скретањима и екстремизма за подручје Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак. Био сам на једном таквом састанку, на ком су били присутни „Вељко“ (Милован Ђилас) и „Милутин“ (Иван Милутиновић). Милутин је прочитао отворено писмо ЦК КПЈ. Сви присутни су узели живог учешћа у дискусији, осврћући се на своја сагледавања територије коју су функционално покривали. Анализа и самокритика биле су исцрпне.

Милутин је на крају узео ријеч. Оцијенио је излагање свих присутних врло позитивно. Чак је похвалио зрелост присутних кадрова и дијелом ублажио њихову самокритику, додајући да су он и Вељко најодговорнији, значи и због застрањивања о којима Писмо говори. Прочитао је и писмо упућено на личности Вељка и Милутина, у ком их Тито критикује, а истовремено указује да убудуће носе подједнаку одговорност као чланови Врховног штаба, односно Централног комитета. (До тада је Вељко, изгледа, био старији по обје линије. Он није узимао ријеч). Милутин је за нијансу био оштрији критички и самокритички за своју и Вељкову одговорност, него што је то био Тито, и сам доста оштар у односу на њих двојицу.

Милутин је успутно, ублажавајући одговорност нижих кадрова на рачун сопствене и Вељкове, додао да и на подручју ПК КПЈ за Црну Гору, није било свуда изражено застрањивање о којем Писмо говори. За примјер је узео организацију и Мјесни комитет КПЈ за Херцег-Нови.

Све ово што сам рекао до сада не биљежим да бих тврдио данас, као што нијесам мислио ни у оно вријеме, да је код Орје-наца било све мимо осталих добро, односно без застрањивања и

слабости. Желио сам да докажем и укажем колико је аутор књиге „Вријеме ратно Манојла Манојловића“ био тијесан и једностран, историјски необјективан и ненаучан у приказивању времена ратног на подручју Боке, и како се тим ходом одлази на странпутице, које ни у чему неће умањити величину наше народноослободилачке борбе и револуције. Али, за тренутак могу заварати, чак доживјети признања и похвале.

По својој концепцији књига „Вријеме ратно Манојла Манојловића“ је неуобичајена у нашој литератури о народноослободилачкој борби и комунистичком покрету југословенских народа. Она покушава да оцјенама устанка и револуције на подручју Орјенског батаљона, односно Мјесног комитета КПЈ за Херцег-Нови, изокрене историјске чињенице, а суштину антифашистичке борбе и револуције представи онаквом каква она није била и на начин који историјска истина не може да прихвати.

Војо Ковачевић